Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Sciences

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 7, Sayı: 44, Şubat 2020, s. 448-459

ISSN: 2149-0821 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.29228/SOBIDER.40291>

Dr. Deniz KİREÇ

denizkirec@gmail.com

MAĞARA RESİMLERİNDEKİ İLK ÖRNEKLERDEN MODERN SANATA UZANAN DİŞAVURUM

Özet

Sanatın başladığı noktada insanın kendi benliğinin dışavurumunu görmek mümkündür. Bu makale; dışavurumun tarihteki sürecine bir bakış amacı taşımaktadır. Dışavurum öncelikle kavram olarak açıklanmakta, dışavurumun tarihte ilk örnekleri, ilkel insan ve sanat açısından ele alınmakta ve motivasyonlarına değinilmektedir. Sonrasında Munch, Cezanne, Kandinsky'nin eserleri örnek olarak gösterilirken Modern Sanat'ta dışavurumun akım olarak nasıl geliştiği incelenmektedir. Kandinsky'nin Sanatta Ruhsallık Üzerine isimli kitabından bölümleri dışavurumla bağdaştırılmakta iken, dışavurumun bir stil olmadığının altı çizilmektedir. Günümüze yaklaşırken, soyut dışavurumun nasıl ortaya çıktığı tarih sürecinde Pollock üzerinden incelenmekte, Pollock'un çalışma biçiminin psikanalizle olan bağlantısına değinilmektedir. Makalenin devamında ise; soyut dışavurumculuğun ayrılan yollar açıklanmaktadır. Makalede son olarak 1970'lerdeki Yeni-dışavurumculuk akımına örnekler üzerinden değinilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dışavurum; Soyut Dışavurum; Yeni-Dışavurumculuk; Modern Sanat

EXPRESSIONISM FROM THE FIRST EXAMPLES OF CAVE ART THROUGH MODERN ART

Abstract

At the point where art begins, it is possible to see the expressionism of one's own identity. This article has the goal to view the process of Expressionism in history. Firstly, expressionism is explained as a concept, first examples of expressionism in

history are studied through the perspectives of primitive people and art while explaining their motivations. Later on, Munch, Cezanne and Kandinsky's artworks are shown as examples and how expressionism took place in Modern Art are examined. While making connections between parts of Kandinsky's book; "Concerning The Spiritual in Art" and expressionism, it is underlined that expressionism is not a style. Approaching today, how abstract expressionism evolved in history is studied through Pollock, connection of his way of working with Psychoanalysis is mentioned. In the following parts, the two pathways that abstract expressionism took place are explained. At last; Neo-Expressionism in the 1970's are mentioned through examples.

Keywords: Expressionism; Abstract Expressionism; Neo-Expressionism; Modern Art

Kavram olarak Dışavurum

Bu makalede dışavurum, bireyin kendisini sanat aracılığıyla ifade etmesi olarak kullanılmaktadır.¹ İlkel insan bunu, sanat adına estetik kaygıyla değil, bir amaç uğruna gerçekleştirmiştir. Korktuğu, anlam veremediği zaman çözüm arar, inanışlar, ritüeller oluşturur. İnsanın ilk kendini ifade edişi yani dışavurumu bu davranış ve ihtiyaçlar çerçevesinde şekillenmiştir. Sanatın ne zaman başladığı, nasıl doğduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte ilkel sanata bakıldığında insanın kendini güçlerden korumak amacıyla yaptığı imgeler görülür. Örneğin, M.Ö. 15.000-10.000 dolaylarına rastlayan Fransa'daki Lascaux mağarasındaki ve yine aynı döneme rastlayan İspanya'daki Altamira mağarasındaki hayvan resimleri gibi. Bunun yaygın açıklaması, resmin insanlara güç verdiği ve resmettikleri hayvanların bir şekilde kendi güçlerine boyun eğebilecekleri şeklindedir.²

¹ TDK'ya göre, dışavurum kelime anlamı: *Ruhsal olayların belli işaret veya tasvirlerle yansıtılması, insan ruhunun algılanabilecek biçimde kendini dışa yansıtması, ifade, dış vurum şeklinde açıklanmaktadır.* Webster'da ise, dışavurumun İngilizcesi olan Expressionism, şu şekilde çevirilebilir: *Sanatçının subjektif duyguları arayışının ve obje ya da olayların sanatçıda uyandırdığı tepkinin sanatta teori ya da uygulamalı olarak yer alması.*

² Gombrich E.H. (1997) *Sanatın Öyküsü*, İstanbul, Remzi Kitabevi, s.41-42

Resim 1: Red Cow and First Chinese Horse, M.Ö. 15.000-10.000

Lascaux Mağarası, Dordogne, Fransa

(Kaynak: <http://www.bradshawfoundation.com/lascaux/> , erişim: 12.08.2016)

Başka bulgular da göstermektedir ki, mağaralarda yapılan bu resimler birer ritüel olarak adlandırılabilir. Amaçları mağara duvarlarının içinde yaşayan gerçeküstü varlıklarla temasa geçme olan bu ritüellerden en basiti duvarlara elleri boyalı olarak dokunmaktır.³

450

Resim 2: Dünyanın Değişik Bölgelerinden Mağaralardaki El Resimleri

(Kaynak: <http://www.bradshawfoundation.com/hands/> , erişim: 23.08.2016)

Bu örnekler, ilkel insanın kendini yansıtmışının bilinen ilk örneklerini oluşturur. Tuğrul Atasoy, *İnsan Neden Sanat Yapar?* isimli kitabında insanın atalarının büyüsel ritüellerle

³ Moyes Holley (2013) *Sacred Darkness: A Global Perspective on the Ritual Use of Caves*, Boulder: University Press of Colorado, s.15

birlikte sanat eserleri üretmeye başlamasının büyük bir olasılık olduğunu söylerken büyü- mit ve sonrasında sanatın “ilkel insanın yaşadığı evreni kendi özelinde anlama ve o evrene hükmetme çabasının ürünü” olarak gösterir.

“Büyüsel ritüeller, mit ve sanat, insanın evreni özelde görme; küçültülmüş örnekcede bütünlüğü yakalama çabasıdır. Buradaki amaç, kişinin çevresini saran evrenle bütünleşmesi olduğu kadar, aynı zamanda kişinin kendi iç bütünlüğünü de sağlayabilmesidir.”⁴

Burada insanın dışavurumu gerçekleştirirken aynı zamanda çevresiyle olan ilişki ve iç bütünlüğünden de bahsetmektedir.

Büyü, mit, din ve bilimle olan karşılaştırmayı sürdüren Atasoy, sanat olmadan din ya da mitin düşünülemez olduğunu savunur. Bu şekilde, ilk ritüeller sanatla oluşurken, ilk sanat da bu şekilde gerçekleşmektedir. Bütün bunlar ise ilkel ilk insanların dışavurumunun başladığı noktadır.⁵

Dışavurum; Felsefe, Psikoloji, Antropoloji ve Sanat Tarihi alanlarında ele alınan bir olgudur. İnsanın benliğiyle yakından ilişkilidir. May; ölümsüzlüğe olan özlemi insanı yaratmaya iter demektedir. Yaratıcılık ölümle olan mücadeleden doğmaktadır.⁶ Bu yaratıcılık, sanatta insanın kendi benliğini dışa vurmasıyla; sanatla ifade etmesiyle vuku bulur. Sanat ise onu geçici dünyada tutacak bir araçtır. Bu, sanatla birey arasındaki birebir ilişkidir.

Öte yandan insan sosyal bir varlıktır ve toplumla da ilişki içerisindedir. İletişimini sağlamak, anlamak, anlaşılmak, bağ kurmak, ait olmak ister. Bunları, beden dili, ses tonu, yazdıkları, söyledikleri, dans edişi oluşturur. Sanatta da kendini dışa vurumu ritüellerle başlamıştır. Yine Atasoy'a göre, tüm sanat dallarının kökeni, insanlığın ilk ritüellerine dayanmaktadır.⁷

Dışavurum farklı zamanlarda farklı anlamlara gelmiştir. Kökleri ilkel sanata dek uzanan dışavurumun akım olarak tarihte yer alması da bir süreçten geçer.

Akım olarak incelendiğinde, Dışavurumculuk, 1912 yılına dek Avrupa'da Empresyonizm'den farklı olarak ilerleyen yenilikçi sanatı ifade eder. Bu bağlamdaki sanatçılar; Gauguin, Cezanne, Matisse ve van Gogh'dur. Munch ve van Gogh'un eserlerine bakıldığında, bireysel, subjektif deneyimlerin esas alındığı görülmektedir. Sonradan da anlaşılacağı gibi, dışavurum bir stil değildir.⁸

⁴ Atasoy Tuğrul (2013) *İnsan Neden Sanat Yapar?*, İstanbul, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, s.28

⁵ Atasoy Tuğrul (2013) *İnsan Neden Sanat Yapar?*, İstanbul, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, s.68

⁶ May Rollo (2016) *Yaratma Cesareti*, İstanbul, Metis Yayınevi, s.57

⁷ Atasoy Tuğrul (2013) *İnsan Neden Sanat Yapar?*, İstanbul, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, s.103

⁸ Bassie Ashley (2008) *Art of Century: Expressionism*, Parkstone International, Bölüm:1

Resim 3: Edward Munch, *Scream*, 1910, Levha üzerine Tempera, 66 x 83 cm, The Munch Museum, Oslo

(Kaynak: <https://www.khanacademy.org/humanities/becoming-modern/symbolism/a/munch-the-scream>, erişim: 12.08.2016)

Dışavurumculuk sadece resimde değil, edebiyat ve sinemada da etkili olmuştur. Art Nouveau ya da Art Deco akımlarında olduğu gibi, biçimsel olarak izlerinin okunması örneklerden de anlaşıldığı üzere, Dışavurumculuk için söz konusu değildir. Belli bir tarzdan çok, genel bir tavır olan Dışavurumculuk'ta sanatçılar içsel dünyalarını eserlerine yansıtırken, duygulardan ve sanatın öznelliğinden güç alırlar. Akım olarak sanata yeni bir sayfa açan Dışavurumculuk, kullanılan malzeme ve biçimsel yorumlamaların farkı dışında, felsefe olarak ilkel insanınkiyle aynıdır: insanın sanat yoluyla kendini yansıtması.

Cezanne Fransa'da Kübizm'e, Van Gogh özellikle Almanya için Ekspresyonizm'e ve Gauguin ise Primitivizm'e çeşitli biçimlerde öncülük etmiştir.⁹

⁹ Gombrich E. H. (1997) *Sanatın Öyküsü*, İstanbul, Remzi Kitabevi, s. 555

Resim 4: Paul Cezanne, Mont Sainte-Victorie with Large Pine, 1887, tuval üzeri yağlı boya, 66.8 x 92.3 cm, The Courtauld Gallery, Londra

(Kaynak: <https://www.khanacademy.org/humanities/becoming-modern/avant-garde-france/post-impressionism/a/czanne-mont-sainte-victoireerisim>: 12.08.2016)

Resim 5: Paul Cezanne, Mont Sainte-Victorie, 1902-04, tuval üzeri yağlı boya, 73 x 91.9 cm, Philadelphia Museum of Art

(Kaynak: <https://www.khanacademy.org/humanities/becoming-modern/avant-garde-france/post-impressionism/a/czanne-mont-sainte-victoireerisim>: 12.08.2016)

Huzursuzluğu ve gerçeği arayışın sanatı olarak nitelendirilen bu akım, özellikle 1905 ve 1920 arasında, Birinci Dünya Savaşı'nı da içine alacak şekilde doruk noktasına ulaştı.¹⁰

Kendi içine kapalı bir akım olmayan Dışavurumculuk'ta birçok sanatçıyı kendi bakış açılarından ve içinde bulundukları koşullarla ele almak mümkündür. Örneğin soyut sanatın da öncüsü olarak da geçen Kandinsky, renk ve çizgiyi kullanarak madde ve ruh arasındaki çeşitliliği yansıtmayı keşfetmiştir.¹¹

Resim 6: Wassily Kandinsky, Composition VIII, 1923, tuval üzeri yağlı boya, 140 x 201 cm, Guggenheim Museum, New York

(Kaynak: <https://www.guggenheim.org/artwork/1924> erişim: 12.08.2016)

Kandinsky, *Sanatta Ruhsallık Üzerine* isimli kitabında, sanatçının içsel ruh ve ihtiyaçlarından bahsederken çağın getirdiği ilke ve sanat okullarına da eleştiri getirir. Kandinsky'e göre sanatçı kendi içsellliğini hiçbir dış etkene bağlı kalmadan, özgürce yansıtmalıdır. Bu da, aslında sanatta dışavurumu tanımlamaktadır.

¹⁰ Little Stephen, Çeviren: Özer Derya Nükhet (2010) ...izimler, *Sanatı Anlamak*, İstanbul, YEM Yayınları, s.104-105

¹¹ Hodge Susie, Çevirenler: Candil Çulcu Firdevs, Metin Gökçe (2016) *Beş Yaşındaki Çocuk Bunu Neden Yapamaz*, İstanbul, Hayal Perest, s.56

"Sanatçı, anlatımının gerektirdiği her formu kullanabilir, çünkü içsel isteği uygun bir ifade bulmalıdır... Sanat, çağlar boyu dışsal formla değil anlamla meşgul olmuştur. Bu nedenle de 'sanat okulları', 'gelişim' yolları, 'sanat ilkeleri' gibi sۆzler yanlış anlamadan kaynaklanır ve karışıklık yaratmaktan başka bir işe yaramaz. Sanatçı, 'kabul gören' ve 'kabul görmeyen' form adetleri arasındaki ayrımlara gözlerini kapamalı, çağının geçici öğretilerine ve isteklerine kulaklarını tıkamalı. Yalnızca içsel ihtiyaçlarını izleyip ona kulak vermeli. O zaman, çağdaşlarının onayladığı ya da yasakladığı araçlarının tümünü rahatça kullanacaktır."¹²

Soyut dışavurumculuk ise İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda New York'da gelişecek ve ilk defa Amerika'da ortaya konan bir akım haline gelecektir. Psikolog Carl Gustav Jung'un arketip niteliğindeki simgelerinden, tıpkı Gerçeküstücüler gibi etkilenmekteydiler. Soyut Dışavurumcular, bu simgeleri hem sanatı hem toplumu onarabilecek evrensellikte yorumlamaktaydı.¹³

1940'ların sonunda, Amerika'da savaşın izleri hala sürmekteyken sanatçılar, içinde bulundukları zamana dair, hem kendi hem de topluma ait umut, ihtiyat, öfke, dehşet ve korku gibi karışık duyguları ifade etti.¹⁴

Jackson Pollock, ilk kez 1948'de sergilediği Eylem Resimleri'yle (Action Painting) adını duyurdu. "Görünürlük kazanmış enerji ve hareket" olarak nitelendirdiği eserleri görüldüğü kadar gelişigüzel değildir. Pollock için resim yapmak en derin duygularını ifade ettiği içgüdüsel, öznel bir eylemdir.¹⁵

Pollock, Cathy Malchiodi'nin Sanat Terapisi üzerine yazdığı kitabında da yer verdiği bir sanatçıdır. Onun eserlerini yaratırken psikanaliz gördüğünü ve içsel düşüncelerini yansıtmak için bilinçdışı otomatizm denilen metodu kullandığından bahseder. Bilinç dışından gelenleri kendini hiç kısıtlamadan tuvaline aktaran Pollock, dışavurum için yerinde bir örnektir. Malchiodi'nin sanat ve psikoloji bağlamında değindiği diğer

¹² Kandisky Wassily, Çeviren: Ekinci Gülin (2015) *Sanatta Ruhsallık Üzerine*, Altıkırkbeş Yayın, s.71

¹³ Little Stephen (2010) *...izimler Sanatı Anlamak*, İstanbul, YEM Yayın, s.122

¹⁴ Hodge Susie, Çeviren: Gözgü Emre (2011) *50 Sanat Fikri*, İstanbul, Domingo Yayınları, s.80

¹⁵ Hodge Susie, Çeviren: Gözgü Emre (2011) *50 Sanat Fikri*, İstanbul, Domingo Yayınları, s.181

sanatçılar ise Paul Gauguin ve Vincent van Gogh'dur. Gauguin ve van Gogh, duygu yüklü fırça teknikleri ve kullandıkları renkler dolayısıyla dışavurumcu sanatçılardır. ¹⁶

Resim 7: Jackson Pollock, Autumn Rhythm Number 30, Tuval üzerine enamel,
105 X 207 inch, 1950, MOMA, New York

456

(Kaynak: http://www.moma.org/explore/inside_out/2013/09/11/considering-one-once-more,
erişim: 11.08.2016)

Soyut Dışavurumculuk, 1950'lerden sonrasında iki farklı yol izleyecek, bunlardan ilki Jackson Pollock, Franz Kline ve Willem de Kooning gibi sanatçıların eylemsel resimleri; diğeri ise Rothko, Ad Reinhardt, Barnett Newman ve Clyfford Still gibi sanatçıların Kromatik Soyutlamacı yaklaşıma ait atmosferik renk alanları yaratmaya yönelik resimleri olacaktır. ¹⁷

¹⁶ Malchiodi Cathy (2007) *The Art Therapy Sourcebook*, New York, Mc Graw Hill Publishing, s.31

¹⁷ Doss Erika Lee (2002) *Twentieth Century American Art*, Oxford History of Art, s.21

Resim 8: Mark Rothko, No.13 (White, Red on Yellow), tuval üzerine yağlı boya ve akrilik ile renklendirilmiş pigmentler, 241.9 X 206.7 cm, 1958,

Metropolitan Museum of Art

(Kaynak: <http://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/1985.63.5/>, erişim: 16.09.2016)

1970'lere gelindiğinde ise, Yeni-Dışavurumculuk modern resmin soyutlamasına karşı olarak yükseldi. Amaçlanan; sanatın insan ruhuyla olan bağlantısını yeniden kurmaktır. Bunun için Soyut-dışavurumcular gibi Jung'dan etkilendiler. Resimlerde sanatçının şiddetli duygularını yansıtan figüratif sanatı öne çıkardılar. Primitif, figüratif ve duygusal içerikli bu akım bilinçli bir kabalık özelliğine de sahip olmasından dolayı oldukça eleştirildi. Bu akımda öne çıkan bazı isimler; Georg Baselitz, Sandro Chia, Francesco Clemente, Philip Guston, Anselm Kiefer, David Salle ve Julian Schnabel idi. ¹⁸

¹⁸ Little Stephen (2010) ...izimler ,Sanatı Anlamak, İstanbul, YEM Yayın, s.136

SONUÇ

Bu makalede insanın varolduğundan bu yana kendini ifade edebilmesi için en etkin mecralardan olan sanat, mağara resimlerinden Modern Sanat'a kadar olan süreçte başlıca örnekler üzerinden ele alınmıştır.

Bir ritüel olarak ruhani varlıklarla temas etme ve korunma içgüdüğü de bu mağara çizimlerinde hayata geçmiş, ilkel insanın anlamlandıramadığından korkması ve bu korkunun da duvarlarda şekillerle vücut bulması söz konusudur. Resmettiği canlıyı ruhen etki altına alarak ona boyun eğdirme hissi de resimle başka varlıkların ruhunu duvarlara yansıtma olarak düşünülebilir.

Burada; sanatın aslında insanın kullandığı bir araçtan ziyade kendisiyle bütünleşik bir eser ortaya çıkarması, kendinde bir iz, bir parça bırakması ve kaçınılmaz olarak yok olması söz konusudur. İnsanın sanat yapmaktaki amacının bir nevi ölüm yani yok olma korkusu olduğu da göz önünde bulundurulduğunda, tıpkı bir çocuk doğurmak gibi, fakat genlerinden değil ruhundan bir parça bırakmak suretiyle; kendini gerçekleştirme adımı atmaya çalışması olarak da düşünülebilir.

Mağara resimlerindeki el izleri, estetik açıdan olmasa da kavramsal açıdan bu yönde “ben buradaydım” yani “ben varım” olgusunu yansıtmaktadır. Bu bağlamda, ilkel sanatçının mağara resimlerindeki motivasyonu güncel sanata uzanan sanatçının motivasyonu da aynıdır. Sanatın insanın kendini yansıtmayı olarak ele alınan dışavurumun, tarih boyunca yaratıldıkları yüzeyler mağara duvarlarından tuvalere geçmiş olsa da, dışavurum özünde fiil olarak aynı kalmıştır. Diğer sanat akımları gibi kendine ait bir üslubu form olarak benimsememesi de işte bu sebeptendir.

Munch, içinde bulunduğu hayatın getirdiği duygular üzerinden kendini Çılgınlık ile yansıtırken Cezanne Sainte-Victorie dağlarını tekrar tekrar çizerek ve aynı dışavurumculuğu çok farklı bir atmosferle oluşturacaktı. Hem form hem de konu olarak oldukça farklılık gösteren bu eserler de bireylerin/sanatçıların iç dünyalarının ve bulundukları ortam koşullarının birbirlerinden farklı olmasına dayanmaktadır.

Kandinsky'de de bu farklılık açıkça görülecektir. Aynı zamanda soyut sanatla da anılacak Kandinsky, tam olarak sanatçının ruhunu hiçbir dış etmene bağlı kalmadan yansıtmamasından bahsederken sanat çalışmalarının yanı sıra “Sanatta Ruhsallık Üzerine” isimli kitabında da düşüncelerini kuramsal olarak açıklamaktadır.

İlerleyen yıllarda gelişen Soyut Dışavurumculuk ise Amerika Birleşik Devletlerinde ikinci dünya savaşı sonrasında oluşacak, tıpkı Munch'un seneler önceki politik koşullarından etkilendiği gibi, Soyut Dışavurumcular da savaş sonrası psikolojik harabeye dönen insan psikolojisini eserlerine yansıtacaktırlar.

Bu makalede Jackson Pollock ve Jung ilişkisine de değinilmiş, Psikanaliz açısından hem sonuç hem de sürecin eserlerine yansımaları incelenmiştir. Sonrasında Soyut Dışavurumculuk eylemsel resimlerle kromatik soyutlamacı yaklaşım olarak ikiye ayrılacaktır.

Mağara resimlerinden Modern Sanat'a uzanan bu yolculuğun ele alındığı makalede, aslında oldukça derin olan bu konuya Mağara resimleri ile Modern Sanat'ta yer alışı incelenmiş, Modern Sanat'ta dışavurumun sanat akımı olarak nasıl geliştiği irdelenmiştir.

KAYNAKLAR

- Atasoy, Tuğrul (2013) *İnsan Neden Sanat Yapar?*, İstanbul, Bilim ve Gelecek Kitaplığı
- Bassie, Ashley (2008) *Art of Century: Expressionism*, Parkstone International
- Doss, Erika Lee (2002) *Twentieth Century American Art*, Oxford History of Art
- Gombrich, E.H. (1997) *Sanatın Öyküsü*, İstanbul, Remzi Kitabevi
- Hodge, Susie (2016) *Beş Yaşındaki Çocuk Bunu Neden Yapamaz*, İstanbul, Hayal Perest
- Hodge, Susie (2011) *50 Sanat Fikri*, İstanbul, Domingo Yayınları
- Kandinsky, Wassily (2015) *Sanatta Ruhsallık Üzerine*, Altıkırkbeş Yayın
- Little, Stephen (2010) *...izimler, Sanatı Anlamak*, İstanbul, YEM Yayınları
- Malchiodi, Cathy (2007) *The Art Therapy Sourcebook*, New York, Mc Graw Hill Publishing
- May, Rollo (2016) *Yaratma Cesareti*, İstanbul, Metis Yayınevi
- Moyes, Holley (2013) *Sacred Darkness: A Global Perspective on the Ritual Use of Caves*, Boulder: University Press of Colorado

GÖRSEL KAYNAKLARI

- Resim 1:** <http://www.bradshawfoundation.com/lascaux/> , erişim: 12.08.2016)
- Resim 2:** <http://www.bradshawfoundation.com/hands/> , erişim: 23.08.2016)
- Resim 3:** <https://www.khanacademy.org/humanities/becoming-modern/symbolism/a/munch-the-scream>, erişim: 12.08.2016
- Resim 4:** <https://www.khanacademy.org/humanities/becoming-modern/avant-garde-france/post-impressionism/a/czanne-mont-sainte-victoire>, erişim: 12.08.2016
- Resim 5:** <https://www.khanacademy.org/humanities/becoming-modern/avant-garde-france/post-impressionism/a/czanne-mont-sainte-victoire>, erişim: 12.08.2016
- Resim 6:** <https://www.guggenheim.org/artwork/1924>, erişim: 12.08.2016
- Resim 7:** http://www.moma.org/explore/inside_out/2013/09/11/considering-one-once-more, erişim: 11.08.2016
- Resim 8:** <http://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/1985.63.5/>, erişim: 16.09.2016